

БОЛГАРСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

М. В. Лазарович

Лазарович, М. В. Болгарська національна меншина України напередодні Національної революції 1917–1921 рр.

Досліджено основні тенденції зростання чисельності й розселення болгарської національної меншини України на різних етапах її розвитку. З'ясовано причини переселення болгар на українські землі. Проаналізовано основні заняття переселенців. Значну увагу приділено національно-культурному розвитку болгарських колоністів. Визначено вплив національної політики Російської імперії на діяльність болгарської меншини.

Ключові слова: болгарська національна меншина, переселення, заняття, чисельність, розвиток, вплив.

Лазарович, М. В. Болгарское национальное меньшинство Украины накануне Национальной революции 1917–1921 гг.

Исследованы основные тенденции роста численности и расселения болгарского национального меньшинства Украины на разных этапах его развития. Выяснены причины переселения болгар на украинские земли. Проанализированы основные занятия переселенцев. Значительное внимание уделено национально-культурному развитию болгарских колонистов. Определено влияние национальной политики Российской империи на деятельность болгарского меньшинства.

Ключевые слова: болгарское национальное меньшинство, переселение, занятия, численность, развитие, влияние.

Lazarovych, M. Bulgarian national minority in Ukraine on the eve of the National Revolution of 1917–1921

The basic tendencies of quantity and settling apart growing of the Bulgarian national minority of Ukraine on the different stages of its development are investigated. The reasons of Bulgarians migration to other lands are explained. The basic employment of immigrants are analysed. The significant attention is given to national-cultural development of the Bulgarian colonists. Influence of national policy of Russian empire on activity of the Bulgarian minority is certain.

Keywords: the Bulgarian national minority, resettlement, employment, number, development, influence.

Населення України з найдавніших часів відзначалося багатоетнічним складом. Поруч із українцями тут мешкали й представники інших національностей, які різнилися походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, конфесійною приналежністю, рівнем політичного розвитку, ступенем етнічної самоорганізації тощо. Їх частка в складі населення України, як і їхня абсолютна кількість, ніколи не були стабільними.

Заселення українських земель представниками національних меншин було зумовлене різними причинами. Насамперед – це сприятливе геополітичне становище, зокрема, місце в міжнародних торговельних зв'язках, родючі землі, що приваблювали іноземних селян-землеробів, тривале перебування України в складі інших держав, політика уряду, спрямована на заселення України іноземцями. На кількісному складі й розміщенні іноетнічного населення, його гетерогенності та дисперсності суттєво позначилися міграційні процеси¹, які особливо посилювалися в ХІХ – на початку ХХ ст.

У той час землі України залишалися розшматованими між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Значну увагу їх правителі приділяли колонізаційній політиці на захоплених ними територіях. Так, щоб утвердити на українських землях свою владу, вони поширювали тут імперські закони і порядки, спроваджували сюди представників пануючих націй, переселяли іммігрантів із інших країн. Для метрополій результат масових переміщень інонаціонального населення в Україну полягав у тому, що вони, по-перше, в особі переселенців отримували опору для подальшого зміцнення

свої присутності; по-друге, посилювали свої позиції на міжнародній арені, зокрема в тих країнах, звідки походили іммігранти; по-третє, переміщене населення ставало сировинним ресурсом для якнайшвидшого господарського освоєння нових територій; по-четверте, іноземні колоністи подавали місцевим мешканцям приклад іншого побуту й іншої більш ефективної системи господарювання².

Порівнюючи колонізаційні зусилля Романових і Габсбургів на українських землях, перевагу слід віддати першим, які зосередили в своїх руках значно більшу територію. Російська імперія вже в другій половині XVIII ст., значно розширивши свої кордони у західному й південному напрямках, зокрема приєднавши Північне Причорномор'я, обрала своєрідну політику закріплення відносно добре освоєних величезних просторів. Прагнучи остаточно покінчити з українською автономією, позбутися волелюбних корінних мешканців та отримати вдячних і покірних віроповіданих, царат проводив насильницьке переселення народів, яке межувало з геноцидом. У результаті, запорозьке козацтво опинилося за Дунаєм, кримські греки й вірмени – на північних берегах Азовського моря і Дону, а ногайці та десятки тисяч татар втекли у турецькі володіння³. Спустілий край, як і приєднані величезні степові простори, необхідно було освоювати, оживляти осілою землеробською працею. Однак Росія була не в змозі освоїти нові землі своїми силами. Цьому заважало, насамперед, кріпосне право, яке позбавляло більшу частину селян можливості вільно переселятися на нові землі⁴. Було вирішено запросити колоністів з-за кордону.

Правову основу іноземної колонізації започаткували спеціальні маніфести російської імператриці Катерини II 1762, 1763 та 1764 рр., які заохочували переселення досвідчених селян-хліборобів із європейських країн у деякі південні й південно-східні місцевості Російської імперії. Переселенцям гарантувалися свобода релігії та звичаїв, самоврядування, звільнення від рекрутчини, виконання повинностей та сплати податків на визначений термін, надання достатньої кількості земель, асигнування з державної скарбниці для початку господарських робіт⁵ тощо.

Якщо перших колоністів не обмежували майновим цензом, то поява пізніше додатку до Маніфесту 22 липня 1763 р. дозволяла переселення лише заможним землеробам і ремісникам, котрі мали родини. З 1819 р. прикликання іноземців припинилося; подальші переселення здійснювалися за спеціальним дозволом⁶. Усе це, зрозуміло, різко зменшило притік колоністів до Російської імперії.

Типовими причинами, які спонукали переселенців покинути століттями обжиті землі, були: численні війни, які неминуче призводили до погіршення становища населення; відсутність вільних земель на батьківщині чи власних колоній у неї в нововідкритих частинах світу, куди могли переселитися бажаючі; релігійні утиски в Західній Європі окремих протестантських течій⁷, тощо.

Упродовж XVIII – на початку XIX ст. на українських землях постала низка військових поселень іммігрантів із країн, які потерпали від турецької агресії. Статус військового поселенця отримували іноземці, які оселялись у південних регіонах Російської імперії за умови військової служби. Вони входили до селянського стану, але мали деякі пільги. Таким чином уряд Російської імперії вирішував важливе стратегічне завдання: створення міцних укріплених районів, які могли захистити південні рубежі імперії від несподіваних нападів і стати надійним плацдармом, а при необхідності тилом, для подальшого просування на південь. Другим урядовим завданням, підпорядкованим першому, було господарське освоєння родючих південноукраїнських земель. Для цього в регіоні сформували військові округи Новосербія, Слов'яносербія, Бузьке козацьке військо та інші, землі яких заселяли військовими переселенцями, головним чином болгарськими і молдавськими іммігрантами⁸.

На 80-ті роки XVIII ст. припадає початок іноземної землеробської колонізації Півдня України, головними регіонами якої стали землі Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. З того часу, зазначають дослідники⁹, вже не окремі групи людей, а великі організовані громади німців, голландців, шведів, болгар, греків, представників

інших етносів почали переселятися в досі малозаселені й економічно відсталі степи, щоб вільною працею перетворювати їх на культурні землеробські райони.

Важливим у контексті зазначеного є дослідження специфіки розміщення болгарського населення на території України, виявлення компактності та місця його проживання, соціальної структури, політико-правового статусу. Дана проблематика не повно відображена в історіографії і потребує подальшого розроблення.

Серед сучасних досліджень обраної тематики насамперед слід відзначити колективну монографію „Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект“, а також праці таких науковців, як О. Горбач, В. Мільчев, І. Міронова, В. Павленко, С. Пачев, С. Петков, В. Чоп, С. Шевченко та ін. Окремі аспекти проблеми відобразили Я. Верменич, В. Гвоздик, Я. Конєва, О. Рафальський, Г. Турченко, Б. Чирко, Н. Шумада та ін.

Переселення болгар в Україну почалося ще в другій половині ХVІІІ ст. і фактично тривало до завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Воно було спричинене національно-релігійним та соціальним гнобленням турецьких загарбників і відбувалося двома шляхами: хвилеподібні масові еміграції під час повстань чи війн і поодинокі переселення окремих осіб¹⁰. Перші болгари на українських землях з'явилися ще в часи козацтва, у лавах якого і служили¹¹, а перші болгарські поселення засновано в долині р. Синюха та її притоки Вись 1752 р. вихідцями зі Сілістричини¹². Територія Центральної України входила тоді до „Вольностей Запорозьких“ у складі паланок, куренів, зимівників, хуторів. Були болгари й у складі військовослужбовців Нової Сербії (1752–1764 рр.), розташованої на теренах теперішньої Кіровоградської області. Але найбільш організоване і чисельне переселення з болгарських земель зафіксовано в 1773 р. Восени цього року близько 400 сімей з села Алфатар поблизу Сілістрії, з-під Рущука й Відіна, а також Добруджі розмістилися в селах Бузького козачого війська – Дмитрівці, Аджамці й Диківці (нині – села Знамянського і Кіровоградського районів). Перезимували тут, наступного року вони перебралися до постійного місця мешкання у село Вільшанку (нині – райцентр Кіровоградської області).

Переселенці отримали в своє користування понад 17 тис. десятин землі. З часом відбулося деяке розширення географії проживання діаспори: села Добре, Станкувате, Мала Вільшанка, Мала Мазниця, Вербова Балка (Чорний Ташлик), Оборочне, Доброіванівка, Кацка (Вільшанський район), Тернове, Новостанкувате, Гнатівка, Новомихайлівка, Липняжка, Любомирка (Добровеличківський район)¹³.

У 1764–1769 рр. невеликі групи болгар осіли під Києвом на землях Києво-Братського монастиря і на Чернігівщині. Тривало активне заселення Бессарабії, де російські землевласники спроваджували болгарських іммігрантів до своїх степових маєтків. 1790 р. чималий болгарський відділ увійшов до складу Бузького козачого війська (скасованого 1817 р.) і був розселений у Херсонській губернії в околицях Бобринця (нині – райцентр Кіровоградської області) та Вознесенська (нині – райцентр Миколаївської області)¹⁴. У 1791 р. 186 болгарських сімей з Андріанопільського вілайету заснували поселення Тернівку¹⁵ поблизу Миколаєва.

Найінтенсивніше освоєння болгарями українських земель відбувалося на початку ХІХ ст.: вони заселяють терени поблизу Одеси – Малий і Великий Буялик, Кубанка, Паркани; Тирасполя – Катаржино; Феодосії – Старий Крим, Кішлав та ін. Останнє масове переселення болгар на південноукраїнські землі відбулося в 1830–1834 рр. Загальна кількість болгарських переселенців зростала: якщо у 1819 р. вона становила близько 24 000 осіб, то в 1844-му – 75 400 (3,3% населення Таврійської, Херсонської й Бессарабської губ.)¹⁶. Про масовість переселення болгар в Україну засвідчує й те, що на середину ХІХ ст. тут нараховували 92 їхні колонії¹⁷.

Після поділу Бессарабії, згідно з Паризькою мирною угодою 1856 р., та приєднання її південної частини до Румунії, болгарські переселенці позбулися багатьох колоністських привілеїв, наданих їм російським урядом. Спроби протестувати завершилися кривавою розправою властей та масовою втечею болгар¹⁸. У результаті, в 1861–1862 рр. близько 30 000 із них переселилися звідти в Бердянський

і Мелітопільський повіті¹⁹ Таврійської губернії, де заснували 47 колоній²⁰. Тоді ж у Приазов'я прибула певна кількість переселенців із Північно-Західної Болгарії²¹. Тим часом як із Мелітопільщини частина болгарських колоністів переселилася в 1860-х рр. на Кубань і Закавказзя²². Згодом у Приазов'ї утворилася друга велика колонія болгар в Україні з центром у Преславі²³, поблизу нинішнього м. Приморська на Запоріжжі. До 1914 р. кількість приазовських болгар збільшилася втричі, сягнувши 45 тис. осіб²⁴. Причому зростання чисельності відбувалося за рахунок природного приросту. У 1918 р. таврійські болгарини мали у Приазов'ї 30 колоній, які, переважно, компактно розташовувалися між річками Бердою на сході і Молочною на заході. Їхнє населення нараховувало близько 40 тис. осіб²⁵. Таке скорочення, найімовірніше, було наслідком Першої світової війни та супутніх їй подій.

Загалом, згідно з переписом населення Російської імперії, в 1897 р. в Таврійській, Херсонській і Бессарабській губерніях проживало понад 170 тис. болгар²⁶ (3,13% усього населення губерній). На початку ХХ ст. в Російській імперії налічувалося понад 250 тис. болгар²⁷. За даними всесоюзного перепису 1926 р., в УСРР проживало 95% болгар²⁸ від їх загальної чисельності в СРСР.

Дослідники відзначають нерівномірність розміщення національних меншин в Україні і пояснюють це передусім історичними умовами їхнього комплектування²⁹. Проте болгар таке твердження стосувалося чи не найменше. В Російській імперії абсолютна більшість їх у 1897 р. проживала на українських землях. Лише у трьох губерніях – Бессарабській, Таврійській і Херсонській їхня частка становила 99% від загальноімперської³⁰. Причому в Бессарабській губернії болгарини становили 5,33% усього населення і були зосереджені насамперед у Аккерманському, Ізмаїльському і Бендерському повітах, Таврійській (2,85%) – у Бердянському і Феодосійському, Херсонській (0,94%) – в усіх повітах, крім Александрійського (в Ананьївському їх було мало)³¹. В інших частинах України їхня кількість була мізерною.

Окрім регіональних відмінностей, етнічні суб'єкти України помітно різнилися й тим, що одні з них проживали здебільшого у містах і містечках, інші – в селах³². Проте, болгарське населення і в даному питанні виглядало доволі консолідовано, мешкаючи переважно в сільській місцевості компактними колоніями. У 1897 р. в межах європейської Росії в містах мешкали 8,3% болгар³³. Насамперед вони осідали в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Ніжині, Києві³⁴.

Важливим чинником для розуміння соціальних умов розвитку і національного населення, його етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації тощо є дані про станово-майновий рівень, виробничу зайнятість і суспільний поділ праці, освіченість серед етносів України³⁵. Стосовно першого, то болгарини були справжніми господарями, які вміли працювати й користуватися результатами своєї праці. Серед болгарських колоністів в Україні переважало землеробство. Володіючи на 1914 р. 151 347 дес. землі³⁶, вони перетворювали південні степи в родючі поля, сади, прибуткові економії.

Економічному розвитку їхніх господарств сприяли більші, ніж у місцевих мешканців земельні наділи, висока агрономічна культура, працьовитість, відносна самостійність та незалежність, хоч і підпорядкована общинним порядкам. В аграрному секторі перевага надавалася тваринництву, особливо вівчарству, та зерновиробництву, яке в другій половині ХІХ ст. вийшло на перше місце. Кожна болгарська сім'я середнього достатку мала дві пари волів або буйволів, 2–3 коней, 1–2 корови, 20–30 овець, бідна – пару волів чи коней, 1 корову, 5–6 овець. А якщо врахувати вкрай незначний відсоток бідняцьких господарств, то напрошується висновок, що життєвий рівень болгар був досить високим. За підрахунками радянських спеціалістів, до 1917 р. 45% становили так звані куркульські господарства, 35 – міцні середняцькі й лише 20 – малоземельні й батраки³⁷. Економічну стабільність болгарської національної меншини похитнула лише Перша світова війна.

Значну роль у господарстві болгарських колоністів також відігравали рибальство, торгівля, виноградарство й виноробство³⁸. У пошані були городництво, садівництво, тютюнництво. Зокрема, чимало болгар, не переходячи в російське підданство, приїздили

в Україну на заробітки, надовго осідали тут і займалися переважно городництвом. За ними навіть закріпилася назва – „болгари-городники“.

Серед ремесел переважали ті, що забезпечували домашні потреби. Приміром, у 1867 р. в Таврійській губернії налічувалося 229 болгар-ремісників, серед яких були шевці, столяри, ковалі, бондарі та ін.³⁹

Ще однією особливістю, яка спостерігалася на початку ХХ ст. в Україні, була різниця між сільською та міською спільнотами, сільською культурою і міською цивілізацією. В Україні історично склалося так, що національний склад села і міста був різним (1900 р. лише 13% українців жило у містах, де натомість переважали росіяни та євреї). Оскільки неукраїнські жителі міст мали кращий доступ передусім до вищої освіти і можливості здобути фахову підготовку, то вони, звісно, й переважали серед інтелігенції в Україні. Тобто, спостерігалася гостра диспропорція між питомою вагою українців, які проживали в Україні, і національним складом творчої інтелігенції, для якої рідна мова була українська. Так, якщо серед осіб, зайнятих розумовою працею в сфері науки, літератури і мистецтва українці становили 12,3%, то євреї – 25,7%, росіяни – 40,7%, поляки – 8,2%, німці – 4%. Тобто, серед українців одна людина творчої праці припадала на 423 осіб, серед поляків – на 145, євреїв – на 90, росіян – на 80 осіб⁴⁰.

Що ж до болгарської меншини, то певний час освітня політика російського царату в цілому не суперечила інтересам болгар. У селах вони мали право відкривати школи з російською і почасти болгарською мовами навчання, вивчати болгарські граматику й історію. Уже в другій половині ХІХ ст. існувало 50 болгарських початкових шкіл, що охоплювали близько 2,5 тис. учнів⁴¹. Початкова освіта у болгарських селах була представлена школами трьох типів у залежності від джерела фінансування: громадськими, земськими та парафіяльними. До 1874 р. переважали громадські школи. Вони утримувалися виключно за рахунок болгарських сільських громад, які самостійно вирішували проблеми облаштування приміщення, пошуку вчителя, оплати його праці.

Якісно новий етап розвитку початкової освіти болгар почався із утворенням земських училищ. Ці навчальні заклади утримувалися за рахунок як земств, так і сільських громад. Для відкриття училища громада мала забезпечити його зручним приміщенням, меблями, облаштувати квартиру для вчителя, дбати про їхній ремонт, опалення, освітлення, утримувати сторожа тощо. Земство забезпечувало училище методичною літературою, навчальними посібниками, утримувало вчителя. Третій тип початкових навчальних закладів – парафіяльні школи у болгар були мало поширені. Їх почали відкривати на рубежі ХІХ–ХХ століть, але діяли вони не постійно.

Рівень охоплення дітей шкільною освітою, згідно зі статистичними даними 1897 р. на прикладі приазовських болгар, засвідчує, що в болгарських селах до школи ходило в середньому 85% хлопчиків та 28% дівчаток шкільного віку (у різних колоніях ці показники коливалися від 50 до 100% у хлопчиків та від 9 до 60% у дівчаток). Якщо порівняти отримані дані з середніми, приміром, по Бердянському повіту – 60% хлопчиків та 27% дівчаток⁴², то видно, що болгарські діти були охоплені початковою освітою повніше.

Після закінчення початкових шкіл діти колоністів продовжували навчання в болгарській гімназії в Болграді на Одещині й центральних болгарських училищах в Преславі (нині село Приморського району Запорізької області) й Комраті (нині місто в Республіці Молдова)⁴³. В 1874 р. на базі Преславського училища відкрили учительську семінарію⁴⁴, яка готувала кадри для болгарських шкіл та адміністрації.

У піднесенні культурно-освітнього рівня болгар вагоме місце посідали Одеське настоятельство й Кишинівське товариство поширення грамотності. Їх значний капітал, створений шляхом пожертвувань, використовували для видання болгарської літератури і підручників, надання стипендій і матеріальної допомоги болгарам, які навчалися у світських і духовних закладах Російської імперії⁴⁵. Зокрема, значну роль відігравали Південнослов'янський пансіон у Миколаєві та Новоросійський університет.

Результати освітньої діяльності болгарської меншини були пристойними. Так, у 1904 р. серед приазовських болгар рівень письменних та учнів становив 34%, у тому числі 50% серед чоловіків та 18% серед жінок⁴⁶. Цей показник був вищим, ніж

в середньому по приазовському регіону, що пояснюється заможнішим життям болгар порівняно з більшістю населення краю.

У той же час, як подає С. Пачев, за рівнем письменності болгар дещо відставали від німців та деяких інших національних меншин. Також через переважно селянський склад болгарської етнічної громади відсоток тих болгар, які отримали освіту вищу від початкової, був меншим, ніж у середньому в краї. Недоліком освітньої діяльності болгарської меншини було й те, що колоністам так і не вдалося створити національної школи. Викладання велося винятково російською мовою. Тому освіта стала одним із факторів, що прискорював асиміляцію⁴⁷. Хоча, на відміну від, наприклад, сербів та чорногорців, які практично асимілювалися⁴⁸, болгари зуміли зберегти свою етнічну ідентичність.

Певні здобутки господарської і культурно-просвітницької діяльності українських болгар мали велике значення не лише для економічного й культурного розвитку тих регіонів, де вони проживали, а й для підготовки кадрів освітнього і національно-визвольного руху в Болгарії. Болгарські колоністи зробили особистий внесок у національне визволення Болгарії, допомагаючи повстанцям матеріально. Вони також брали участь у російсько-турецьких війнах⁴⁹.

Проживаючи на теренах, які входили до складу Російської імперії, болгарська меншина певною мірою відчувала на собі особливості національної політики царату. Остання була зорієнтована на збереження цілісності монархії, а тому спрямовувалася на обмеження політичних і етнічних прав національних меншин, їх асиміляцію, попередження національно-визвольних рухів, провокування міжнаціональної ворожнечі. Вона впливала як із монархічно-поліційного устрою, так і з її шовіністично-великодержавницької внутрішньої та зовнішньої політики⁵⁰. Ґрунтувалася ця політика на концепції обмежувального, заборонювального законодавства, супроводжувалася реакцією, насиллям і репресіями⁵¹. Цілі нації, в тому числі й українці, зневажливо іменовані „хохлами“, та болгари, зводилися в Російській імперії до становища другорядних етнічних національних груп, змушених сприймати російську мову як державну, позбавлених права на судочинство власною мовою, не кажучи вже про можливість будь-якого державного самовлаштування чи самоідентифікації себе як нації.

Усе населення Російської імперії у правовому плані було поділено на 1) „природних обивателів“, яких, своєю чергою, ділили на чотири стани: дворянство, духівництво, міських та сільських мешканців, та 2) „інородців“. „Інородці“ – термін, який в імперії вживався щодо більшості народів, що її населяли. Але з юридичного погляду до них належало вісім груп населення, які були виключені з загальнодержавної юрисдикції і для яких існували спеціальні правові норми. Це – сибірські народи, самоїди, калмики Астраханської та Ставропольської губерній, киргизи, кавказькі горці, тубільці Туркестану, ординці Закаспійської області та євреї⁵². На початку ХХ століття голова уряду Російської імперії П. Столипін відніс до категорії „інородці“ й українців. З того часу поняття „інородці“ стало використовуватися стосовно всього неросійського населення, а росіяни розглядалися як „державна нація“. Як засвідчують дослідження, „інородцям“, у т. ч. й українцям, було заборонено створювати свої національні товариства, громадські організації, клуби, газети, школи, на них поширювалася низка інших обмежень⁵³. Майбутнє національних меншин Російської імперії міністр народної освіти Д. Толстой у 1870 р. окреслив так: „...кінцевою метою упокорення усіх інородців, які мешкають у межах нашої Вітчизни, безумовно повинно стати обрусіння і злиття з російським народом“⁵⁴.

Щодо політико-правового становища в Російській імперії болгар, то окремої законодавчої регламентації їхнього політико-правового становища не існувало. Тим більше, що участь їх у політичному житті, виборчій діяльності, самоуправлінні була незначною⁵⁵. Місцева болгарська адміністрація – сільські збори й волосні управи – будувалася на виборних засадах і підпорядковувалася російським повітовим і губернським владним структурам⁵⁶. Однак політика русифікації, як уже було зазначено, не оминула й болгарської меншини.

Правовий статус болгар змінила реформа 1871 р., згідно з якою чужинці зрівнювалися в правах з корінними населенням Російської імперії. По суті це була прихована форма русифікації. У законодавчому порядку діловодство в органах державного і громадського управління переведилося на російську мову, що стала обов'язковою для навчання в освітніх закладах⁵⁷.

Значних обмежень у правах зазнала болгарська національна меншина з початком Першої світової війни. Щоправда, передусім вони стосувалися тих болгар, які були підданими Болгарської держави, але проживали на Півдні України. Майже всі вони концентрувалися на території Херсонської губернії та налічували 5 тис. осіб. Щодо політичних настроїв російсько-підданих болгар, то за їх власними словами, вони до Росії ставилися не тільки з лояльністю, а і з відданістю. Тому не дивно, що з початком війни місцеві болгарські національні громади в своїх резолюціях засуджували політику болгарського уряду та надсилали йому численні телеграми-протести з цього приводу. „В Росії нам живеться добре, і нас лякає те, що війна Болгарії з Росією може привести до трагічних для болгарських колоністів наслідків“⁵⁸, – ішлося в одній із відозв представників болгарської національної меншини.

Отже, на початку ХХ ст. населення України відзначалося багатоетнічним складом. Окрім українців, тут мешкали представники інших національностей, серед яких і болгарська меншина. Їхня поява на українських землях була зумовлена різними причинами – економічними, політичними, військовими, конфесійними тощо. Зокрема, переважна більшість болгар, змушених покинути батьківщину, насамперед шукала прихистку від національно-релігійного та соціального гноблення турецьких загарбників.

На нових теренах болгарські колоністи зосередилися головним чином у сільській місцевості Бессарабської Таврійської, Херсонської губерній. Основним заняттям було звичне для них сільське господарство. Завдяки деяким пільгам, наданим владою, високій агрокультурі, працьовитості та відносній самостійності господарств поселенці домоглися для себе пристойного життєвого рівня. Останній, своєю чергою, уможливив національно-культурний розвиток болгарської національної меншини, зокрема шкільництва, розвій якого переважав середньостатистичний по регіону.

Негативним чинником діяльності болгар у межах Російської імперії була її національна політика, спрямована головним чином на обмеження політичних і етнічних прав національних меншин, їх асиміляцію. Проте, завдяки традиціям, власному укладу життя, релігійності, спільному життю, певній консервативності громади тощо болгарській меншині вдалося зберегти свою національну самобутність.

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. К., 2000, с. 15.

² *Светушенко, О.* Внесок німецьких колоній у розвиток сільського господарства півдня України в другій половині ХІХ століття. – В: Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. Київ–Миколаїв, 2006, с. 249.

³ *Тимофієнко, В.* Церкви німецьких колоністів у Південній Україні. – В: Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. Київ–Миколаїв, 2006, с. 390.

⁴ *Плеская-Зебольд, З.* Немецкие колонисты на Одесчине. – В: Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. Київ–Миколаїв, 2006, с. 215–216.

⁵ *Козирева, М.* Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України в 20–30 рр. ХХ століття. – В: Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. Київ–Миколаїв, 2006, с. 324; *Панчук, М.* Національна німецька меншина в Україні у 1920–30-х роках. – В: Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. Київ–Миколаїв, 2006, с. 320.

⁶ *Козирева, М.* Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України в 20–30 рр. ХХ століття..., с. 324, 325.

⁷ *Задерейчук, І. П.* Німецька колонізація українських земель у ХVІІІ–на початку ХІХ ст. – Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия „Юридические науки“. Том 19, 2006, № 3, с. 30, 31, 32; *Козирева, М.* Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України в 20–30 рр. ХХ століття..., с. 324.

⁸ *Петков, С. В.* Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в ХVІІІ – на початку ХХ ст. (історико-правове дослідження): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1999, с. 8.

⁹ Там само; Берестень, О. Є. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2006, с. 1.

¹⁰ Конєва, Я. П. Історична доля та народна творчість болгарської діаспори в Україні [Електронний ресурс]. – В: Під одним небом. Фольклор етносів України. Київ, 1996. – Режим доступу: http://www.rdu.org.ua/6_7.htm

¹¹ Шевченко, С. І. Болгарська діаспора Кіровоградщини: минуле й сучасне. – В: Державна етнологічна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2–3 жовтня 2003 р. Запоріжжя – Сімферополь, 2003, с. 96.

¹² Горбач, О. Болгари на Україні. – В: Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. Париж–Нью-Йорк. Т. 7. Львів, 1993, с. 152.

¹³ Шевченко, С. І. Болгарська діаспора Кіровоградщини: минуле й сучасне..., с. 96.

¹⁴ Горбач, О. Болгари на Україні..., с. 152.

¹⁵ Багмет, М. Німецькі поселенці – „біля пляма“ в історії України. – В: Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. Київ–Миколаїв. Серія „Україна: історія і сучасність“, 2006, вип. 1, с. 35.

¹⁶ Горбач, О. Болгари на Україні..., с. 152.

¹⁷ Польовий, Л. Болгари. – В: Етнологічний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. К., 1993, с. 415.

¹⁸ Верменич, Я. В. Болград. – В: Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В. К., 2003, с. 331.

¹⁹ Горбач, О. Болгари на Україні..., с. 153.

²⁰ Польовий, Л. Болгари..., с. 415.

²¹ Пачев, С. І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна ХVІІІ–ХІХ ст. Вип. 6. Запоріжжя, 2001. с. 205.

²² Горбач, О. Болгари на Україні..., с. 153.

²³ Міронова, І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник. Миколаїв – Одеса, 2006, с. 15.

²⁴ Пачев, С. І. Приазовські болгары: проблема збереження культурної спадщини. – В: Державна етнологічна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2–3 жовтня 2003 р. Запоріжжя–Сімферополь, 2003, с. 71.

²⁵ Чон, В. М. Участь болгарських колоністів Приазов'я в повстанському русі 1918–1920 рр. – В: Державна етнологічна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2–3 жовтня 2003 р. Запоріжжя–Сімферополь, 2003, с. 92.

²⁶ Підрах. за: Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ: краткія общія сведения по Имперіи. СПб., 1905, с. 4–5; Первая всеобщая перепись населения Россійской Имперіи 1897 г. Т. 41. Таврическая губернія. СПб., 1904, с. 5; Первая всеобщая перепись населения Россійской Имперіи 1897 г. Т. 47. Херсонская губернія. СПб., 1904, с. 7, 8.

²⁷ Павленко, В. В. Болгари в Україні. – В: Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В. К., 2003, с. 329.

²⁸ Чирко, Б. В. Національні меншості на Україні в 20–30 рр. – Український історичний журнал, 1990, № 1, с. 52.

²⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект..., с. 12.

³⁰ Підрах. за: Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ: краткія общія сведения по Имперіи..., с. 4; Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Т. 2. СПб., 1905, с. 11.

³¹ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года..., с. 11.

³² Монолатій, І. Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору. – Наукові записки Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 37. К., 2008, с. 75.

³³ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года..., с. 11.

³⁴ Міронова, І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник..., с. 187.

³⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект..., с. 18–19; Солдатенко, В. Українська революція і етнологічні відносини: Проблеми дослідження. – Наукові записки. Збірник. Сер. „Політологія і етнологія“. Вип. 8. К., 1999, с. 4.

³⁶ Гвоздик, В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України на початку ХХ ст. – В: Державна етнологічна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 6–8 жовтня 2005 р. Запоріжжя, 2005, с. 132.

³⁷ Міронова, І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник..., с. 187, 189.

³⁸ Гвоздик, В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України на початку ХХ ст. ..., с. 132.

³⁹ Міронова, І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник..., с. 187, 188.

⁴⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект..., с. 33.

⁴¹ Павленко, В. В. Болгари в Україні..., с. 329; Міронова, І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник..., с. 187.

⁴² Пачев, С. І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ..., с. 205, 206.

⁴³ Павленко, В. В. Болгари в Україні..., с. 329; Міронова І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник..., с. 187.

⁴⁴ Пачев, С. І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ..., с. 206, 207.

⁴⁵ Міронова, І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник..., с. 188.

⁴⁶ Пачев, С. І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ..., с. 208.

⁴⁷ Там само, с. 208–209.

⁴⁸ Шевченко, С. І. Болгарська діаспора Кіровоградщини: минуле й сучасне ..., с. 97.

⁴⁹ Міронова, І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник..., с. 188.

⁵⁰ Калакура, О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. К., 2007, с. 104.

⁵¹ Рафальський, О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. К., 2000, с. 75.

⁵² Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект..., с. 10, 28.

⁵³ Рафальський, О. Національні меншини України у ХХ столітті..., с. 58–59.

⁵⁴ Цит. за: Поліщук, Ю. Освіта німецьких колоністів Правобережної України в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття в політико-правовому полі російського царизму. – Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 40. К., 2008, с. 304.

⁵⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект..., с. 28.

⁵⁶ Павленко, В. В. Болгари в Україні..., с. 329.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Цит. за: Турченко, Г. Ф. Особливості етносоціальних змін у південноукраїнському регіоні в 1914–1917 рр. – В: Державна етнологічна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2–3 жовтня 2003 р. Запоріжжя–Сімферополь, 2003, с. 136.